

ний стресовий період / В.Ю. Завацький // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. – 2015. – № 3(38). – С. 471–478.

7. Завацький В.Ю. Теоретико-методологічні підходи до механізмів формування невротичних розладів та їх корекції / В.Ю. Завацький // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. – 2015. – № 1(36). – С. 146–154.

8. Заханевич В. Соціально-психологічний тренінг як складова соціальної роботи з різними категоріями населення / В. Занахевич // Наук. вісник ун-ту «Львівський Ставропігон» : Серія психолого-педаго-

гічна. – Львів : Вид-во ун-ту «Львівський Ставропігон», 2005. – Вип. II. – С. 31–39.

9. Злобіна О.Г. Особистість як суб'єкт соціальних змін / О.Г. Злобіна. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2004. – 400 с.

10. Козир М.В. Формування інформаційної компетентності особистості в кризових умовах / М.В. Козир // Матеріали I міжнар. наук.-практ. конф. «Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя», 19–20 лют. 2015 р., м. Суми. – Суми : Вид-во СумДПУ імені А.С.Макаренка, 2015. – С. 45–48.

11. Санникова О.П. Емоціональність в структурі личности / О.П. Санникова. – Одеса : Хорс, 1995. – 334 с.

УДК 159.938.3:378

«СПІЛКУВАННЯ» ТА «КОМУНІКАЦІЯ»: ІНТЕРПРЕТАЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ В ПРОСТОРІ СОЦІАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Товстоко́ра Ю.В., аспірант
лабораторії психології політико-правових відносин
Інститут соціальної та політичної психології
Національної академії педагогічних наук України

У статті представлено результати аналізу соціально-психологічних підходів, які дозволили виявити ресурси комунікації та надали можливість комплексного дослідження спілкування у міжособистісних стосунках. Описано феномени «спілкування» та «комунікації» у їх взаємозв'язку та взаємообумовленості. На основі розглянутих поглядів видатних науковців представлено аналіз «комунікативного повороту», що сприяв трансформації розуміння комунікативних процесів (комунікації та спілкування) у гуманітарних науках. Також в статті розглянуто функції та закономірності спілкування, які мають важливе значення для наукових досліджень комунікативних властивостей особистості та їх впливу на внутрішньогрупові стосунки молоді. Розглянуто класичні моделі комунікації, що відображають соціальні реалії сучасного суспільства.

Ключові слова: комунікативний поворот, комунікація, комунікативна поведінка, спілкування, міжособистісні стосунки, взаємопорозуміння, взаємодія, взаємовплив.

В статье представлены результаты анализа социально-психологических подходов, которые позволили выявить ресурсы коммуникации и предоставили возможность комплексного исследования общения в межличностных отношениях. Описаны феномены «общение» и «коммуникации» в их взаимосвязи и взаимообусловленности. На основе рассмотренных взглядов ведущих ученых представлен анализ «коммуникативного поворота», который способствовал трансформации понимания коммуникативных процессов (коммуникации и общения) в гуманитарных науках. Также в статье рассмотрены функции и закономерности общения, которые имеют важное значение для научных исследований коммуникативных свойств личности и их влияния на внутригрупповые отношения. Рассмотрены классические модели коммуникации, отражающие социальные реалии современного общества.

Ключевые слова: коммуникативный поворот, коммуникация, коммуникативное поведение, общение, межличностные отношения, взаимопонимание, взаимодействие, взаимовлияние.

Tovstokora Yu.V. „INTERCOURSE” AND „COMMUNICATION”: INTERPRETATIONAL FEATURES IN SPACE OF SOCIAL PSYCHOLOGY

The focus of the article is on the socio-psychological interpretation of the phenomenon of communication and of intercourse as a universal mechanism of society formation. The phenomena of „intercourse” and of „communication” are described in their interconnection and interdependence. The author considers intercourse and communication as a complex phenomenon, being studied by many branches of humanitarian knowledge. In a brief review, the history of studying the phenomenon is shown: of intercourse and of communication. The author analyzes and compares different approaches to the concept of intercourse and of communication. In conclusion the author presents her own vision of communication processes.

Key words: communicative turn, communication, communicative behavior, intercourse, interpersonal relationships, mutual understanding, interaction, mutual influence.



Постановка проблеми. Вивчення особливостей комунікації набуває значення у зв'язку з інтенсифікацією та поширенням інформаційних технологій, постійними змінами у різних сферах суспільства, які охоплюють економіку, політику, освіту тощо. Тривалий час вчені розглядали комунікацію як форму відносин між людьми, що здійснювалися за допомогою мовлення. Однак з розвитком комунікативістики стало очевидним, що при розгляді процесу спілкування було б невірним враховувати тільки власне мовленнєві засоби як поверхнєве вираження, мислеоформлення та діяльність, не беручи до уваги більш глибоку сутність комунікації.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. відбувається «комунікативний поворот» у ставленні до комунікації: вона починає викликати підвищений інтерес, оскільки зміщуються інтерес дослідників від загального розгляду суспільства до моделювання форм міжособистісного спілкування, міжкультурної комунікації, пошуків засобів подолання конфронтацій у суспільстві. Відповідно, в концептуальних моделях теорія соціальної комунікації стає основною методологічною базою вивчення соціальних явищ та процесів.

Історія дослідження комунікативних процесів показує, що осмислення їх сутності і механізмів формування завжди було представлено в гуманітарному знанні в різних ракурсах, проте сучасні зміни, що відбуваються в соціумі, вимагають виявити її нові характеристики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значну роль грає спілкування, бо саме воно є первинним по відношенню до комунікації, приводячи к формуванню та оволодінню соціальними знаннями в процесі «взаємодії». Вивчення спілкування як складного, багатогранного процесу привертало і нині перевертає увагу багатьох дослідників. Вагомий внесок у дослідження спілкування як особливого виду пізнавальної діяльності зробили дослідники М.І. Лісіна, О.М. Леонтьєв, В.М. Соковнін; проблемою теорії спілкування, а саме – проблемою її змісту, форм, видів та норм займалися російські дослідники М.П. Ерастов, І.О. Зимня, О.О. Леонтьєв; особливості комплексного дослідження спілкування представлено у загальнопсихологічних підходах М.С. Кагана, О.О. Леонтьєва, Б.Ф. Ломова. Психологічні особливості спілкування знаходять своє відображення в працях російських та українських дослідників Г.М. Андреевої, Б.Г. Ананьєва, В.М. Бехтерева, О.О. Бодальова, М.І. Лісіної, В.М. М'ясищева, Б.Д. Паригіна, Л.А. Петровської, В.А. Семиченко, О.В. Скрипченко, Т.С. Яценко та інших.

Великий внесок в осмислення особливостей комунікації внесли Ф. Хайдер (теорія структурного балансу), Т. Ньюком (теорія комунікативних актів), Ч. Осгуд, П. Танненбаум (теорія конгруентності). Т. Ньюком, відповідно до теорії комунікативних актів, визначає, який тип відносин «А» і «Б» до об'єкту буде породжувати прихильність між ними або, навпаки, неприязнь.

Постановка завдання. Метою статті є виявлення ресурсів різних підходів до тлумачення «спілкування» та «комунікації», що дадуть можливість комплексного дослідження міжособистісних стосунків.

Виклад основного матеріалу дослідження. Трансформуючи тезу «<...> комунікація та спілкування розкривають різноманітні аспекти багатогранної взаємодії індивідів в світі та суспільстві <...> Комунікація та відповідний їй обмін інформацією є істотною стороною та засобом, методом спілкування» [4, с. 51], можна стверджувати, що дослідження явищ соціально-психологічної науки в її історії та сучасності також не буде повним без глибокого аналізу феномену спілкування та комунікації.

Для підтвердження цього погляду варто звернутися до наукових праць Б.Ф. Ломова, яким була створена концепція трактування спілкування як самостійної категорії в структурі гуманітарного знання. Дослідник зауважує, що існують співвідношення спілкування з іншими категоріями (психічні явища), що відбуваються в процесі взаємодії. Відповідно, він виділяє дві форми активності суб'єкта – діяльність і спілкування, в процесі яких реалізується взаємний обмін способами і результатами, уявленнями, ідеями, установками, емоціями, почуттями. Результат спілкування – це стосунки з іншою людиною [6, с. 27]. Також слід згадати теорії соціальної активності в спілкуванні та комунікативній дії, в яких людина з'являлася як комунікативна особистість (І.І. Булічов, М.С. Каган, М.В. Рац, Л.Г. Тульчинський, Г.П. Щедровицкий).

Як зазначає Р.С. Немов, спілкування є ядром формування людської психіки, її розвиток вбачається в становленні культурної комунікативної поведінки індивіда [11]. Отже, спілкування з іншими формує людину як особистість, дає їй можливість отримати інтереси, звички, схильності, засвоїти норми і форми моральної поведінки, визначити цілі життя. Тому особливості та закономірності спілкування та його інші аспекти повинні досліджуватися з позиції комунікативного підходу.

Так, О.М. Леонтьєв вважає, що «спілкування є актуалізацією стосунків» [5, с. 31]. Він аналізує людське спілкування як кому-

нікацію, як відношення, як взаєморозуміння і як взаємовплив, «спілкування є стороною людських стосунків». Про це також свідчать соціально-психологічні підходи, в яких надається структура спілкування. Г.М. Андреева виокремлює структуру, що містить три взаємопов'язані сторони спілкування: комунікативну, яка полягає в обміні інформацією між індивідами; інтерактивну, що зумовлює процес взаємодії; перцептивну, що знаходить своє відображення в процесі сприйняття, пізнання співрозмовника та вибудовування на цій основі взаєморозуміння між партнерами по спілкуванню [1].

А.О. Реан, аналізуючи безліч визначень спілкування у психології, виділяє чотири основні функції (компоненти), що розкривають його зміст: когнітивно-інформаційна – прийом та передача інформації; регулятивно-поведінкова – загострює увагу на особливостях комунікативної поведінки індивідів та на взаємній регуляції їхніх дій; афективно-емпатійна функція, яка характеризує процес обміну і регуляції спілкування на емоційному рівні; соціально-перцептивна – обумовлює процес взаємного сприйняття, порозуміння і взаємопізнання співрозмовників. Означені структурні компоненти дають можливість визначити комунікативні властивості особистості у спілкуванні: комунікативну толерантність, взаємопорозуміння, взаємовплив, взаємопізнання, взаєморозуміння, моральні уявлення, товариськість, емоційну стійкість тощо [13]. Комунікативні властивості особистості ми визначаємо як сукупність взаємопов'язаних особистісних характеристик, що регулюють процес спілкування та обумовлені системним поєднанням внутрішніх чинників та зовнішніх умов (комунікативні норми і традиції соціального середовища).

Під «функцією спілкування» С.Д. Максименко розглядає різні форми та засоби обміну і передачі інформації, завдяки яким стає можливим збагачення дій і взаємопорозуміння людей (зв'язок людини зі світом у всіх формах дійсності). На думку ученого, спілкування виконує, як мінімум, три функції: комунікативну – обмін інформацією між учасниками спілкування; інтерактивну функцію – організацію взаємодії між індивідами; та перцептивну, що зумовлює процес сприйняття співрозмовниками один одного та встановлення на цій основі взаємопорозуміння [8].

Б.О. Пархомінський підкреслює тісну єдність поняття комунікації та спілкування: «Комунікація – це той же процес суб'єкт-суб'єктної взаємодії, як і спілкування, тоді як спілкування в підсумку зводиться до елементарних актів комунікації. Обидва

вони можуть бути включені в одне загальне поняття комунікативні процеси, що відбуваються в суспільстві і культурі, суть яких складається в генеруванні, породженні, переробці, трансформації, передачі, трансляції, зберіганні та знищенні інформації, організованій у вигляді значень, повідомлень, текстів, літератур, мистецтв» [12, с. 45].

Передумовами комунікативного повороту 60–90-х рр. ХХ століття слугувала діяльність представників західного гуманітарного напрямку, яка стала поштовхом до фундаментальних змін у методології соціально-психологічної науки, а саме – відбулося утворення нової парадигми у розгляді феномену комунікації.

Так, Ю.К. Мельвіль стверджував, що «комунікативна тенденція» центрується навколо переходу від «гносеологічного к колективному індивіду», коли «<...> соціум, культурно мовленнєва спільнота людей постає <...> атрибутом у всій практичній та теоретичній діяльності <...>» [9, с. 8]. Відповідно, «комунікативний рух» включає в себе не тільки феноменологію слова, тексту, а також спілкування, стосунки, діалог, культуру тощо. Однак така прискіплива увага до поняття комунікації в контексті наукового пізнання була прикута не завжди. Лише з настанням комунікативного повороту ми можемо говорити про становлення комунікативної проблематики як активно досліджуваної в різних галузях науки та філософії.

Сучасна теорія комунікацій, з одного боку, розвивається в рамках раціональної прагматики (К.-О. Апель, Ю. Хабермас), а з іншого – в руслі постмодерністської естетики (Ж. Бодріяр, М. Фуко, Ф Ліотар). Досить швидко подолавши структурний формалізм при розгляді комунікації, розроблений К. Шенноном, К. Леві-Стросом, філософія комунікацій навантажує процес інтерсуб'єктивної взаємодії не тільки функцією обміну інформацією, а й норморегулюючим та етичним змістом. Можемо стверджувати, що повсякденність людини базується на слідуванні нормам та правилам. Засвоєні у процесі соціалізації, вони задають основу – як думати, діяти, як і що планувати тощо. Отже, їх наявність у повсякденності створює можливість безконфліктної взаємодії між людьми. Процес відображення соціальної реальності в нормах та правилах має дві форми: 1) стихійна форма виникнення норм; 2) усвідомлено розроблені нормативні установки (наприклад, закон).

Підхід західних психологів Ч. Осгуда, П. Танненбаума до поняття «взаємини» розкривається в теорії конгруентності (балансу). Означена теорія трактує комунікацію як прагнення особистості змінити



ставлення до інших індивідів під впливом потреби встановлення стосунків (конгруентності) когнітивної структури одночасно до двох індивідів. Відповідно до теорії конгруентності спілкування залежить від загального знаку та інтенсивності відносин у триаді. Також необхідно відзначити, що уявлення про сутність соціальної комунікації відображені в концепціях інформаційного суспільства Д. Беллом, М. Маклюеном, Е. Масудю, О. Тоффлером, де комунікаційні відносини заміщають всі інші суспільні зв'язки людини.

Особливе значення у розгляді комунікації займає структурно-функціональний підхід Н. Лумана, який розглядає її як системну механізмів, які забезпечують співіснування різних соціальних груп. Так, Н. Луман надає комунікації унікальну роль конструктора системи суспільства. Відповідно, за Н. Луманом, «суспільство» – це комунікативно-зачинена система. Вона формує комунікацію засобами комунікативних практик» [7, с. 223]. Так, наприклад, протекційна практика (як практика ставлення до «інших як інакших») в основі якої закладено категорію «інакшості», що функціонує як механізм дестигматизації індивіда у суспільстві, оскільки нейтралізує негативне наповнення «чужого» та дає змогу побачити ознаки «свого» у співвіднесенні з іншим. Відповідно, «інакшість» виступає іманентною якістю іншого, що перебуває сама в собі, але не переходить у категорію «чужий». Отже, протекційна практика у комунікації задає тотожність «іншого як інакшого». Таким чином, відбувається визнання прав «іншого як інакшого» та сприймання його більшістю як собі подібного [14, с. 153].

Потужний вплив на розуміння комунікації здійснив дискурсивно-комунікативний підхід Ю. Хабермаса [15], згідно з яким акцентовано увагу «на орієнтації іншого» у конструюванні соціальної реальності. Ю. Хабермас визначає поняття комунікації як сукупності «актів взаєморозуміння», які здатні зв'язувати між собою плани різних учасників і з'єднувати їх цілеспрямовані дії в «єдину зв'язну інтеракцію». Процеси взаєморозуміння в цьому випадку націлені на «досягнення згоди», яке залежить від раціонально мотивованого схвалення змісту того чи іншого висловлювання. Взаєморозуміння, тим самим, характеризується як «домовленість», як «практика досягнення згоди». Якщо взаєморозуміння є механізмом координації комунікації, то згода – її результат (наприклад, акт довіри між співрозмовниками).

Отже, комунікативний поворот посприяв розумінню мови як континууму

(середовища) міжособистісного спілкування. Також необхідно звернути увагу, що саме означений поворот сприяв тектонічним зрушенням психологічної думки. Так, комунікація почала розглядатися у смислово та змістовному аспекті соціальної взаємодії, які спрямовані на збереження індивідуальності кожного з комунікантів в досягненні соціальної спільності.

За теорією І.Н. Карицького, довіра виступає певним каталізатором комунікації, що впливає на функціонування внутрішньогрупових стосунків [1]. У структурі внутрішньогрупових стосунків учений виокремлює складові, детерміновані довірою: мотиваційну, концептуальну, практичну, інструментальну, методологічну, перцептивну. Визнаючи за «іншим» право на несхожість, право на свободу у проявах своєї «інакшості» у звичаях і вірі, в ціннісних орієнтаціях людина довіряє іншій стороні у тому, що і вона теж буде визнавати аналогічні права.

А. Назарчук вважає, що нове розуміння комунікації, задане Ю. Хабермасом, сприяє трансформації «іншого» у соціальному знанні, яке ще не було настільки чітко усвідомлене [10]. Отже, комунікативний поворот посприяв розумінню мови як континууму (середовища) міжособистісного спілкування. Також необхідно звернути увагу, що саме означений поворот сприяв тектонічним зрушенням психологічної думки. Так, комунікація почала розглядатися у смислово та змістовному аспектах соціальної взаємодії, які спрямовані на збереження індивідуальності кожного з комунікантів в досягненні соціальної спільності.

На думку А.С. Гапонова, «комунікативний поворот», який відбувся у ХХ столітті, сприяв змінам в розумінні комунікації в соціології та психології, оскільки людська свідомість за своєю організацією має першопочатково комунікативний характер, а не зводиться до структур діяльності як своєї основи» [2, с. 71].

Подібної думки дотримується В.І. Курбатов, який вважає, що комунікація є актом спілкування, що володіє соціальною природою і соціальним статусом (важливість процесу комунікації для суспільства зумовило його соціальне регулювання. Б.С. Ерасов зазначав з цього приводу, що дослідження комунікації розкривається у двох підходах: інструментальному та розуміючому. Перший підхід націлений на досягнення практичного результату (наприклад, успішна адаптація індивідів у соціальній групі). Другий дає можливість розглядати зміни в культурі та особистості, які відбуваються в результаті зустрічі із Іншим [3].

У вивченні комунікативних процесів Ф.І. Шарков виокремлює два підходи до вивчення комунікації: 1) раціоналістичний, основу якого склали концепції технологічного детермінізму (теорії інформаційного суспільства, в яких інформація розглядалася як основа культури, а засоби масової інформації – як джерело соціального розвитку); 2) ірраціоналістичний, представлений соціально-психологічними концепціями (концепції взаєморозуміння між людьми, які розглядають дії, метою яких була комунікація) [16].

Таким чином, упродовж другої половини ХХ століття на тлі трансформацій, що відбуваються у зв'язку з комунікативним поворотом особливої актуальності, поширення та популярності набуває комунікативна проблематика: спілкування, міжособистісні стосунки тощо. Відповідно, можемо зазначити, що комунікативна парадигма набуває статусу парадигми соціально-психологічних наук.

Висновки з проведеного дослідження. Отже, у сферу дії соціально-комунікаційного підходу потрапляють такі проблеми, як взаємодія індивіда, колективу, суспільства в процесах створення, поширення, сприйняття, оцінки і використання наукових знань. Зацікавленість «комунікацією» в контексті соціально-психологічних досліджень обумовлена логікою розвитку уявлень про міжособистісні стосунки у суспільстві. З одного боку, це поняття здатне інтегрувати різні теоретичні підходи до проблеми ефективного спілкування, а з іншого боку, структурує різні поняття, характеристики, комунікативні властивості особистості тощо. Таким чином, загальні підходи комунікації репрезентують суспільство як комунікативну систему, соціальні дії – як комунікативні дії, людину – як комунікативну особистість, мовленнєві події – як комунікативні акти. Отже, теорії комунікації збагачують теоретичні ресурси гуманітарної науки і орієнтуються на пошук адекватних методологічних засобів дослідження міжособистісних стосунків.

Зрозумілим стає і те, що однією з вирішальних характеристик дослідження міжособистісних стосунків у суспільстві є його комунікативна природа. Відповідно, хід, результати, індивіди не можуть бути відірвані від ситуації спілкування, в якій здійснюється наукове дослідження. Кожен елемент пізнавального акту і його зміст пронизані контекстом комунікативного впливу.

Проведене дослідження висвітлює теоретичний аспект розгляду окресленої проблематики, тому доцільним і перспек-

тивним слід вважати емпіричне вивчення особливостей впливу комунікативних властивостей особистості на внутрішньогрупові стосунки молоді.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андреева Г.М. Социальная психология / Г.М. Андреева М. : Аспект-Пресс, 2008. – 363 с.
2. Гапонов А.С. Социальная наука в контексте «герменевтического поворота» / А.С. Гапонов // Вестник Томского государственного университета. – № 324. – 2009. – С. 71-74.
3. Ерасов Б.С. Социальная культурология / Б.С. Ерасов. – М. : Аспект Пресс, 1996. – 591 с.
4. Каган М. С. Мир общения / М.С. Каган. – М. : Политиздат, 1988. – 319 с.
5. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / А.Н. Леонтьев. – М. : Политиздат, 1975. – 304 с.
6. Ломов Б.Ф. Проблемы общения в психологии / Б.Ф. Ломов. М. : Владос, 2001. – 245 с.
7. Луман А.Н. Теория общества / А.Н. Луман ; пер. с нем., англ. А.Ф. Филиппова. – М. : «КАНОН-пресс-Ц», 1999. – С. 196-236.
8. Максименко С.Д. Загальна психологія: [навч. посібник] / С.Д. Максименко. – видання 3-є, перероблене та доповнене. – К. : Цент учбової літератури, 2008. – 272 с.
9. Мельвиль Ю.К. Пути буржуазной философии XX века / Ю.К. Мельвиль. – М. : Мысль, 1983. – 247 с.
10. Назарчук А.В. Теория коммуникации в современной философии / А.В. Назарчук. – М. : Прогресс-Традиция, 2009. – 320 с.
11. Немов Р.С. Психология: общие основы психологии. Книга 1 / Р.С. Немов – М. : «Просвещение», 1994. – 576 с.
12. Пархоминский Б.А. Логика, психология, семиотика: аспекты воздействия / Б.А. Пархоминский. – М. : Правда, 1990. – 45 с.
13. Товстокора Ю.В. Комунікативна поведінка особистості: особливості взаємозв'язків між компонентами / Ю.В. Товстокора // Педагогічний процес : теорія і практика : [зб. наук. пр.] / Київ. ун-т ім. Бориса Грінченка, Благод. фонд ім. Антона Макаренка. – К. : Едельвейс, 2017. – С. 69-74.
14. Товстокора Ю.В. Соціальний запит як чинник конструювання практик толерантного ставлення у суспільстві / Ю.В. Товстокора // Проблеми політичної психології: зб. наук. праць / Асоціація політичних психологів України, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України; [редакційна колегія: Л.А. Найдюнова, Л.Г. Чорна, І.Г. Батраченко та ін.]. – К. : Міленіум, 2016. – Вип. 3 (17) – С. 150-160.
15. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / Ю. Хабермас. – СПб. : «Наука». – 2001. – 378 с.
16. Шарков Ф.И. Коммуникология: основы теории коммуникации: [учебник] / Ф.И. Шарков. – М. : Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2012. – 592 с.
17. Tovstokorya Yu. Characteristics of communicative behaviour of students obtaining different professions / Yu. Tovstokorya // TILTAI : social sciences. – 2016. – № 3.